

(Beyrut 1970). Aynı baskı İstanbul (1979), Beyrut (1982) ve İskenderiye'de (ts., Dârü'l-maârifî'l-Mısriyye) ofset yoluyla tekrarlanmıştır. Arapça ve İngilizce önsözlerin eklenmesiyle gerçekleştirilen Huleyf neşri tek nüshası bilinen eseri kolay ulaşılabilir hale getirmişse de metnin doğru olarak anlaşılıp tesbit edilmesi ve gerekli dipnotlarının konulması açısından başa rılı olamamıştır. Nitekim Josef van Ess ile von Hans Daiber kaleme aldıkları makalelerde, Ulrich Rudolph da Mâtürîdî ve Semerkant'ta Sünnî kelâm konusunda telif ettiği eserde Huleyf neşrinin hatalarına geniş yer ayırmışlardır (bk. bibl.). *Kitâbü't-Tevhîd*'in Hüseyin Sudi Erdoğan tarafından başarısız bir tercümesi de yapılmıştır (İstanbul 1981). Son olarak Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi'nin neşre hazırladığı eser Bekir Topaloğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 2003).

BİBLİYOGRAFYA :

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, Cambridge Üniversitesi Ktp., nr. Add. 361; Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963, s. 3; Neseî, *Tebşîrâtü'l-edille* (Salame), I, 359; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1406; Brockelmann, *GAL*, I, 195; *Suppl.*, I, 346; *Hedîyyetü'l-'ârifîn*, II, 36; Sezgin, *GAS*, I, 605; M. Sait Özervarlı, *Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye Ait Tebsîrâtü'l-edille'nin Kaynakları* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 37-44; a.mlf., "The Authenticity of the Manuscript of Mâtürîdî's Kitâb al-Tawhîd: A Re-examination", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 19-29; U. Rudolph, *Al-Mâtürîdî und die sunnitische theologie in Samarkand*, Leiden 1997, s. 223-254; J. Schacht, "New Sources for the History of Muhammadan Theology", *St.I*, I (1953), s. 23-42; G. Vajda, "Le témoignage d'al-Mâtürîdî sur la doctrine des manichéens, des dayşânites et des marcionites", *Arabica*, XIII, Leiden 1966, s. 1-38; H. Daiber, "Zur Erstausgabe von al-Mâtürîdî, Kitâb at-Tauhîd", *Isl.*, LII/2 (1975), s. 299-313; J. van Ess, "Abû Mansûr Muhammad b. Muhammad b. Mahmûd al-Mâtürîdî", *Oriens*, XXVII-XXVIII (1981), s. 556-565; D. Thomas, "Abû Mansûr al-Mâtürîdî on the Divinity of Jesus Christ", *Islamochristiana*, XXXIII, Roma 1997, s. 43-64.

BEKİR TOPALOĞLU

KİTÂBÜ't-TEVHİD

(كتاب التوحيد)

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın
(ö. 1206/1792)

Allah'ın birliğine dair eseri.

Tam adı *Kitâbü't-Tevhîd ellezî hüve hakku'llâh 'ale'l-'abîd*'dir. Belli bir planı bulunmayan risâle hacmindeki eserin tevhid ilkesinin önemini vurgulamakla başladığını, bu ilkeyi bazan düşünüş ve

davranışlara temas etmekle sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Genellikle İslâmî eserlerin baş tarafında bulunan hamdele ve salvele kısmına yer verilmeyen eser altmış yedi bölümden (bab) oluşmaktadır. Bölümler genel olarak âyetle başlar, ardından hadis rivayetleri nakledilir, bazan da sahâbe ve tâbiîn âlimlerine atıflarda bulunulur. Her bölümün hacminin çoğunu, o bölümde zikredilen âyet ve hadislerden bir ilgiyle çıkarılabilecek hükümlerin "fihî mesâil" başlığı altında dökümü oluşturur.

Kitâbü't-Tevhîd, şirkten kaçınma ve tevhid ilkesine sarılmanın önemini vurgulamakla başlamakta (bab, 1-6), ardından şirki andıran davranışlar çerçevesinde belâları önlemesi için yüzük kullanıp kolye takma, nazarlık ve muska taşıma, taşlardan ve ağaçlardan uğur bekleme, Allah'tan başkası adına hayvan kesme ve adak adama, O'ndan başkasına sığınıp yardım talebinde bulunma konularına temas edilmektedir (bab, 7-16). Kitabın on yedi ve on sekizinci bölümleri şefaate ayrılmış olup burada tevhid ilkesini benimseme-yenlere şefaate edilmeyeceği belirtilir. Daha sonraki bölümlerde, geçmişte yaşamış sâlih kimselere duyulacak sevginin aşırıya kaçmaması hususu ve onların kabirlerinde ibadet etmenin sakıncaları üzerinde durulduktan sonra (bab, 19-23) büyü, kehânet, kuşların uçuşundan geleceğe ait sonuç çıkarma, yıldızlara yaratılmışlık üstü güç atfetme gibi şirk belirtilerine temas edilir (bab, 24-32). Eserin diğer bölümlerinde Allah'ın azabından emin olma, rahmetinden ümit kesme, kadere rızâ gösterme, riyâ, Allah adına yapılan yemine râzı olmama (bab, 33-42), gelenekte Allah mânasında kullanılan "dehr" vb. isimlere saygısızlık etme, Allah, Kur'an ve Peygamber'in adı geçen söz ve yazılarla alay etme, Allah hakkında kötü zanda bulunma (bab, 43-59) gibi konularla kaderi inkâr etme, putlara benzer şekiller meydana getirme, çokça yemin etme gibi meselelere (bab, 60-67) yer verilir.

Bid'at, hurafe ve şirkin her çeşidini reddedip Selef akidesini desteklemek amacıyla yazıldığı anlaşılan *Kitâbü't-Tevhîd*'de konular başlıklar halinde düzenlenmemiş, ilgili meseleler de yan yana getirilmemiştir. Eser, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi müteahhir Selef âlimlerinin tevhid ve şirk konularındaki görüşlerinin katı yorumu ve bir özeti niteliğinde olup fikrî derinlikten yoksundur. Bununla beraber siyasî bir hareketin ve iti-

kadî bir mezhebin temel kitabını teşkil ettiğinden üzerinde fazlaca durulmuş, şerh ve hâşiyeleri yapılmıştır.

Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan *Kitâbü't-Tevhîd* (bk. Brockelmann, II, 531) defalarca yayımlandığı gibi birçok dile tercüme edilmiştir. Örnek olarak Türkçe'ye (İstanbul 1994), Urduca'ya (Riyad 1994), Filipince'ye (Riyad 1994) ve Senhali diline (Riyad 1992) yapılan çevirileri sayılabilir. Üzerinde gerçekleştirilen şerh ve hâşiyelerin en meşhurları müellifin torunları Süleyman b. Abdullah'ın *Tey-sîrû'l-'azîzi'l-hamîd fî şerhi Kitâbi't-Tevhîd*'i (nşr. Zühayr eş-Şâvîş, Beyrut 1409/1989) ve Abdurrahman b. Hasan'ın *Fethu'l-mecîd şerhu Kitâbi't-Tevhîd*'i (bk. bibl.), yine aynı müellifin *Kurretü 'uyûni'l-muvahhidîn fî tahkîki da'veti'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn*'idir (Riyad 1404). Bunlardan başka Saîd b. Abdülazîz el-Cündül'ün *ed-Dürrü'n-naîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* (bs. yeri yok, 1399/1979), Muhammed b. Sâlih el-Useymin'in *el-Kavlû'l-müfîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* (I-III, Riyad 1415), Abdurrahman b. Nâsir Sa'dî'nin *el-Kavlû's-sedîd fî makâşidî't-tevhîd* (Medine 1413) ve Abdullah b. Abdurrahman b. Cebrîn'in *Fevâ'id min şerhi Kitâbi't-Tevhîd* (Riyad 1993) adlı eserleri zikredilebilir. Abdullah b. Cârullah, *Kitâbü't-Tevhîd*'in kolayca anlaşılmasını sağlamak amacıyla içerdiği konuları soru-cevap haline getirerek *el-Câmi'u'l-ferîd li'l-es'ile ve'l-ecvibe 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* adıyla neşretmiştir (Kahire 1408/1988). Öte yandan Ferîh b. Sâlih el-Behlâl, eserde geçen ve eleştirilen hadisleri tahric edip *Tahrîcû eḥâdisi'l-muntekâde fî Kitâbi't-Tevhîd* ismiyle yayımlamıştır (Riyad 1995).

Kitâbü't-Tevhîd tevhid ve şirk kavramlarına getirdiği yeni yorum, bid'at ve hurafelere karşı açtığı savaş dolayısıyla geniş yankılar uyandırmıştır. Müellif bu kipteki düşüncelerinden dolayı Hureymile ve Uyeyne'den sürgün edilmiş, ancak Muhammed b. Suûd'la tanıştıktan sonra ise düşünceleri benimsenmiş ve onun fikirleri üzerine Suûd Krallığı ile Vehhâbîlik kurulmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın eseri reddiyelere de konu olmuştur. Bunlardan ilki kardeşi Süleyman tarafından yazılan *eş-Şavâ'îku'l-ilâhiyye fi'l-red 'ale'l-Vehhâbiyye* adlı kitaptır. Süleyman bu eserin Muhammed b. Abdülvehhâb'ı Hâricîliğe meyletmekle, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in şefaati, vesile, kabir ziyareti vb. konulardaki düşüncelerini yanlış aktarmakla suçlamış, bu âlim-

ler söz konusu fiilleri küçük şirk sayıp fâilini mürted olarak nitelemedikleri halde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın onlara bu görüşleri isnat ettiğini söylemiştir (s. 30-33). Ahmed b. Ali el-Basrî el-Kabbânî de *Faşû'l-ı-ḥiṭâb fî reddi dâilâlati İbn 'Abdülvehhâb* adlı bir eser kaleme almıştır (İzâhu'l-meknûn, II, 190). *Kitâbü't-Tevhîd* günümüzde Suudi Arabistan'da ve Vehhâbîler'in hâkim olduğu diğer bölgelerde okullarda temel ders kitabı olarak okutulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-Tevhîd* (Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *el-Kavlü'l-müfîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd* içinde, nşr Süleyman b. Abdullah b. Hammûd - Hâlid b. Ali b. Muhammed), Riyad 1415, I-III, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 3; Süleyman b. Abdülvehhâb en-Necdî, *eş-Savâ'iku'l-ilâhiyye fî'r-red 'ale'l-Vehhâbiyye* (nşr İbrâhîm M. el-Batâvî), Kahire 1407/1987, s. 30-33; Süleyman b. Abdullah b. Muhammed, *Teysîrû'l-'azîzi'l-hamîd fî şerhi Kitâbi't-Tevhîd*, Beyrut 1409/1989, s. 699; Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-mecîd şerhu Kitâbi't-Tevhîd*, Kahire 1412/1992, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, II, 531; İzâhu'l-meknûn, II, 190; H. Laoust, *Les schismes dans l'Islam*, Payot - Paris 1965; Saïd b. Abdülazîz el-Cündül, *ed-Dür-rû'n-naẓîd 'alâ Kitâbi't-Tevhîd*, [baskı yeri yok] 1979, s. 12-26; Ahmed M. ed-Dübeyb, *Âşârü's-Şeyh Muhammed b. 'Abdülvehhâb*, Riyad 1402/1982, s. 39-42, 195-198; Abdullah b. Cârullah, *el-Câmi'ü'l-ferîd li'l-es'ile ve'l-euube 'alâ Kitâbi't-Tevhîd*, Kahire 1408/1988, s. 7; Abdurrahman b. Nâsir Sa'dî, *el-Kavlü's-sedîd fî makâşîdî't-tevhîd*, Medine 1413; Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhâbîlik", *AÜİFD*, I (1953), s. 58-59.

EMRULLAH YÜKSEL

KİTAP

(bk. AMEL DEFTERİ).

KİTAP

(الكتاب)

Arapça'da *kitâb* "toplamak, bir araya getirip dikmek, bağlamak; yazmak, istinsah etmek" anlamlarına gelen *ketb* kökünden türemiş bir masdar olup yazılarak bir araya getirilen bilgilerle bunların yazıldığı malzemeyi ifade eder. İslâmî literatürde kitap "Kur'an-ı Kerim, vahiy, mektup, belge, iki kapak arasında toplanmış bilgi, bir eserin ana konularından her biri" gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

Ortaya çıkışından itibaren kitabın tarihine malzeme ve şekil bakımından birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Günümüze ulaşan ilk kitaplar eski Ön Asya medeniyetlerine ait çivi yazılı tabletler-

dir. Tarihi Sumerler'e uzanan, fırınlanmış veya kızgın güneşte kurutulmuş bu kil levhalar, genellikle okul olarak da kullanılan tablet evlerinde (edubba) veya saray ve mâbedlerin arşivlerinde muhafaza edilmekteydi. Bunlar birbirine tesbit edilmiş, raflarda yanyana konulan levhalar halindeydi. Asur İmparatoru Assurbani-pal'in (m. ö. 669-629 [?]) dünyanın en eski kütüphanesi diye bilinen Ninevâ'daki tablet evinde 20.000 tablet bulunmuş (halen British Museum'dadır) ve bunların hükümdarın çeşitli yerlere gönderdiği, özel kâtipler tarafından kopya edilen eski Sumer ve Akkad edebî, ilmî metinlerinden oluştuğu görülmüştür (Yıldız, s. 15). Kur'an'a göre Tûr dağında Hz. Mûsâ'ya verilen kutsal metinler de (ahd) levhalara yazılmıştı (el-A'râf 7/145, 150, 154). Özel bir sandıkta (tâbûtü'l-ahd) korunan bu levhalar mevcut Tevrat'a göre taşlandı (*Concordance*, "Tablet", s. C1155).

Birbirine raptedilmiş yapraklardan meydana gelen ilk kitaplar Mısır'da bulunan tomarlardır. Milâttan önce III. binyılın ilk yarısında ortaya çıkan bu kitaplar, "cyperus papyrus" denilen bitkiden yapılmış kâğıt varakların birbirine yapıştırılmasıyla elde edilen ve ortalama enleri 30 cm., boyları 6-7 m. kadar olan şeritler halindeydi. Metinler sütun sütun yazılıyor ve şeritler okundukça uçlarının yapıştırıldığı sopalar çevrilerek sarılıyordu, daha sonra deri kılıflarına konuluyordu (resim için bk. *DİA*, XXII, 574). Her metnin ayrı bir ruloda yer alması esastı; ancak uzun metinler birden fazla ruloya yazılır ve bunlar sandıklarda muhafaza edilirdi. Homeros'un eserlerinin kırk sekiz rulo tuttuğu bilinmektedir (Yıldız, s. 30). Mısır papirusları içinde, I. Sesostris'in (m. ö. 1970-1936) tahta çıkışıyla ilgili olan tomar gibi metni açıklayıcı resimler ihtiva edenleri de bulunmaktadı (Levarie, s. 2). Grekçe yazılmış en eski resimli kitap ise milâttan önce 165'e tarihlenen Eudoxus'un astronomiye dair papirüs tomarıdır (*a.g.e.*, s. 10, 11). Papirüs tomarları başta Romalılar olmak üzere daha sonra çeşitli milletler tarafından benimsenmiş ve Ortaçağ'da yahudi dinî kitapları ile devrini tamamlamıştır. Batı dillerinde "kitap" demek olan *bîbl* kelimesi de papirüsün ihraç edildiği başlıca liman olan Byblos'tan (Biblos, Lübnan'ın Cebâil Limanı) gelmektedir (*a.g.e.*, s. 10). Helenistik dönem Mısır Kralı V. Ptolomaios Epiphanes'in (m. ö. 210-181), 700.000 kitaplık ünlü İskenderiye Kütüphanesi'ne rakip olan 200.000 kitaplık Bergama Kütüphane-

si'nin daha fazla zenginleşmesini engellemek için Pergamon Krallığı'na yapılan papirüs ihracatını durdurması üzerine Bergamalılar bugün de kendi adlarıyla anılan parşömeni (Gr. pergaméné [Bergama işi]) bulmuşlar ve kitap istinsahını sürdürmüşlerdir. Özel biçimde tabaklanarak sertleştirilmiş ve beyazlatılmış ince deri olan parşömenden (bk. KÂĞIT) kesilen dört köşe sayfalar, daha sonra Roma İmparatoru Augustus döneminde (m. ö. 27-14) ikiye katlanarak sırtlarından birbirine dikilmiş ve zamanla günümüzdeki kitap formuna ulaşmıştır. Ancak bu süreçte bir aşama olarak Kuzey Avrupa'da kullanılan kayın ağacı (ak gürgen) levhalarını da zikretmek gerekir. Ahşabın beyazlığı ile tanınan bu ağaçtan ince levhalar kesilerek ikisi ve daha fazlası birbirine bağlanıyor, böylece elde edilen deftere kitap metni yazılıyordu. İngilizce *book* ve Almanca *Buch* kelimeleri de Germanik dillerden Anglo-Saksonca ile (eski İng.) eski Almanca'da "kayın ağacı" demek olan *bōc* (İng. beech) ve *buohha* dan (Alm. Buche) gelmektedir. Aynı şekilde ciltlenmiş yazmalar için kullanılan *codex* kelimesi de Latince "ağaç gövdesi" anlamındaki *caudex* dayanmaktadır (*a.g.e.*, s. 1).

İslâm dünyasında iki kapak arasındaki sayfalardan oluşan ilk kitap, Hz. Ebû Bekir devrinde bir araya getirilen ve Hz. Osman dönemindeki istinsahta esas alınan mushaftır (bk. MUSHAF). İslâm dininde ilme verilen büyük önem ve kâğıdın yaygınlaşması, sahâbe döneminden başlayarak bilginin yazıyla kayıt altına alınmasını sağlamış, II. (VIII.) yüzyılın birinci yarısından itibaren çeşitli konulara dair kitaplar ortaya çıkmaya başlamıştır. İbn Ebû Zî'b, İmam Mâlik, İbn Cüreyc, İbn İshâk, İbn Ebû Arûbe, Ma'mer b. Râşid, Evzâi ve Süfyân es-Sevrî'nin eserleri bunlardandır (Mustafa M. el-A'zamî, s. 32, 104, 132, 133, 136, 137, 143, 148-149). Abbâsîler döneminde hızla artan özel ve genel kütüphanelerde sayıları bazan yüz binlerle ifade edilen kitaplar vardı. Aslında ezber geleneğini sürdüren Araplar'da yazı yazma bir eksiklik sayılırdı. *Kitâbü'l-Hayevân*'ın başında yazı ve kitabın önemine dair bir bölüm ayıran Câhiz'in, "Kitabı ayıpladın; halbuki ben ondan daha iyi komşu, daha insafli ortak, daha uyumlu yoldaş, daha mütevazî öğretmen ve daha yeterli, yanlış yola saptırmayan, bıkırtıp usan-dırmayan ... arkadaş gördüm" (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 41) sözleri bu geleneğe karşıdır. Fakat kitabın yaygınlaşmasına